

УДК 338.14

А. М. Чепеленко,
к.е.н., доцент кафедри економіки підприємств і менеджменту,
Українська інженерно-педагогічна академія

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

A. Chepelenko,
Ph.D. of economics, associate professor of business economics and management Ukrainian engineering-pedagogic academy

ECOLOGICAL — ECONOMIC PROBLEMS OF LAND USE

У статті висвітлено негативні наслідки неефективного використання основного багатства країни — землі та необхідність вирішення еколого-економічних проблем у землекористуванні.

The article highlights the negative effects of inefficient use of the main wealth of the country — the land and the need to address environmental and economic issues in land use.

Ключові слова: природна рівновага, еколого-економічні проблеми, земельна реформа, землекористування, біоємність, екологічний слід.

Key words: natural balance, ecological and economic problems, land reform, land use, bioyield, ecological footprint.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Протягом тривалого часу економічний розвиток України супроводжується незбалансованою експлуатацією природних ресурсів, що призводить до виникнення і загострення різноманітних екологічних проблем та порушенню природно-екологічної рівноваги.

Стан використання земельних ресурсів в Україні характеризується поглибленням впливу деградаційних процесів, що, у свою чергу, призводить до дестабілізації у землекористуванні. Здійснення заходів з оптимізації землекористування та охорони земельних ресурсів проводяться вкрай повільно і, як наслідок, деградація ґрунтового покриву освоєних територій досягла критичних масштабів [6].

У зв'язку з тим, що наслідки такої економічної діяльності продовжують негативно впливати на навколишнє середовище і призводять до виснаження ресурсного потенціалу, зростання витрат на захист населення і територій, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, забезпечення раціонального використання та підвищення рівня охорони земельних ресурсів є важливою проблемою, без вирішення якої не можна досягти відтворення природної рівноваги.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблемам раціонального використання та охорони земель присвячено роботи економістів-землевпорядників Бабміндра Д.І., Добряка Д.С., Канаша О.П., Мартина А.Г., Новаковського Л.Я., Сохничя А.Я., Третяка А.М., Федорова М.М. та інших. Розробкою методів визначення втрат ґрунтів від ерозійних процесів займалися такі вчені, як Булигін С.Ю., Горшенін М.М., Заславський М.М., Каштанов О.М., Козьменко О.С., Ковальчук І.П., Кузнецов М.С., Медведєв В.В., Мирцхулава

Ц.Е., Світличний О.О., Скворцова О.Б., Соболев С.С., Соколов В.М., Сурмач Г.П., Тарарико О.Г., Чорний С.Г., Швєбс Г.І., Шикіула М.К., Norton L.D. та ін. У той же час, на додаткову увагу заслуговують проблеми еколого-економічної оцінки особливо цінних орних земель у складі земельних ресурсів.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою дослідження є висвітлення негативних наслідків неефективного та безгосподарського використання основного багатства країни — землі та необхідність вирішення еколого-економічних проблем у землекористуванні.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У ринковій системі господарювання кожен економічний ресурс має свого власника і слугує йому капіталом або джерелом доходу. Форма і розмір доходу на капітал залежить, окрім іншого, від сфери вкладання капіталу та впливу сил ринкової конкуренції. Особливим економічним ресурсом є земля. Земля сама по собі є рідкісним, кількісно обмеженим ресурсом, який неможливо створити, замінити іншим чи накопичити. Це унікальний дар природи. Однак відбувається ерозія ґрунтів, родючі землі поступово відводяться під будівництво промислових та інших об'єктів, забудову міст, прокладання доріг, трубопроводів тощо [8].

Земельний фонд України становить 5,7% території Європи, 0,44% території світу і займає 60,37 млн га, із них 43,0 млн га (понад 70 %) займають сільськогосподарські землі (табл. 1), що є 18,9% загальноєвропейських, а рілля, відповідно, 26,9%. Земельні ресурси держави оцінюються в 330 трлн грн. [5; 10; 11].

Слід зазначити, що з 1994 року структура земельного фонду України практично не змінилася.

Таблиця 1. Динаміка і структура земельного фонду України станом на 01.01.2012 р.

Показник	1994 р.		2005 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.		2011 р.	
	Площа											
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Сільсько-господарські угіддя	41890,4	69,4	41763,8	69,2	41650,0	69,0	41625,8	69,0	42791,8	70,9	42776,9	70,9
Лісовкриті площі	10331,0	17,1	10475,9	17,3	10556,3	17,5	10570,1	17,5	10601,1	17,6	10611,3	17,6
Забудовані землі	2386,2	4,0	2458,3	4,1	2476,6	4,1	2489,0	4,1	2512,5	4,2	2523,2	4,2
Відкриті заболочені землі	920,8	1,5	957,1	1,6	975,8	1,6	978,0	1,6	979,9	1,6	980,1	1,6
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	1105,6	1,8	1039,0	1,7	1038,2	1,7	1032,8	1,7	1028,3	1,7	1022,9	1,7
Інші землі	1301,2	2,2	1239,6	2,1	1236,3	2,1	1236,6	2,1	17,7		17,7	
Води	2419,6	4,0	2421,1	4,0	2421,6	4,0	2422,5	4,0	2423,5	4,0	2422,8	4,0
Всього	60354,8	100	60354,8	100	60354,8	100	60354,8	100	60354,8	100	60354,8	100

Джерело: [1].

Сьогодні земельні ресурси України перебувають у досить складному стані, бо земельний фонд України характеризується високим рівнем розораності (табл. 2).

У складі земель країни сільськогосподарські угіддя займають 41,8 млн га, або 69,2% її території, в тому числі 33,2 млн га ріллі (55%), 7,63 млн га природних кормових угідь — сіножатей та пасовищ (12,6%).

До того ж, розораність сільськогосподарських угідь України є найвищою в світі. Вона досягла 78% в середньому по Україні, а в деяких регіонах досягає 90% (табл. 3), але ефективність використання земель в Україні є нижчим, ніж у середньому по Європі [5; 10].

Фактична розораність території України перевищує екологічно обґрунтовані норми і, згідно звіту Living Planet Report 2012, становить 53,8%, що на 3,5% менше, ніж за звітом Міністерства екології та природних ресурсів України (57,3%) (рис. 1). Цей показник є вищим тільки у Молдові (54,52%) та Бангладеш (55,39%) [5; 11].

У розрахунку на одного жителя України припадає 0,8 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,71 га ріллі, тоді як у середньому в Європі ці показники становлять, відповідно, 0,44 і 0,25 га [10].

Площа ріллі зазнала впродовж віків значного збільшення завдяки заоранню степів і одночасному обезлісненню. У кінці 18 ст., перед розорюванням південних степів України, рілля займала на території сучасної України понад 30 % всієї площі, у 1890 — 60 %, у 1920-х роках — 68 %. Пізніше площа ріллі зазнала зменшення через зайняття великих просторів на будівлі, промислові об'єкти, шляхи та водоймища. Майже вся рілля зайнята під посівну площу (1969 в УРСР — 96 %; 1940 — 91 %, 1913 — 81 %) [11].

Такий показник розораності в нашій державі обумовлений низкою чинників. Передусім це спадок колишньої радянської системи сільськогосподарського виробництва, що ґрунтувалася на інтенсивній системі землеробства, по-друге, це високий рівень розвитку продуктивних сил, і останнє — практично уся територія України характеризується сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами ведення сільського господарства.

Розвиток будь-якої галузі базується на ефективному використанні основних виробничих фондів. У сільському господарстві це земельні ресурси, насамперед ґрунти та їх родючість, а продуктивність сільськогосподарського виробництва в значній мірі залежить від стану ґрунтового покриву.

Ґрунти та їх стан в галузі охорони навколишнього природного середовища розглядається як важливіший і найбільший за площею компонент навколишнього середовища.

Крім того, ґрунт є одним із головних чинників забезпечення продовольчої безпеки держави і може розглядатися не лише як поверхня суші, а й як основа життя [5].

Сучасний стан ґрунтового покриву досяг критичного рівня і перебуває на межі виснаження. Це зумовлено тривалим екстенсивним використанням земельних угідь, і особливо ріллі, що не компен-

Таблиця 2. Динаміка і структура сільськогосподарської землі України за станом на 01.01.2012 р.

Види сільськогосподарських угідь	01.01.1991		01.01.2009		01.01.2012	
	всього, тис. га	% до загальної площі України (території)	всього, тис. га	% до загальної площі України (території)	всього, тис. га	% до загальної площі України (території)
Сільськогосподарські землі	-	-	42844,8	71,0	42776,9	70,9
у тому числі: сільськогосподарські угіддя	42030,3	69,6	41625,8	69,0	41557,6	68,9
з них: рілля	33582,2	55,6	32473,4	53,8	32498,5	53,8
перелоги	-	-	334,5	0,6	277,2	0,5
багаторічні насадження	5211,7	8,6	899,9	1,5	895,9	1,5
сіножаті	2185,6	3,6	2416,2	4,0	2411,5	4,0
пасовища	1050,8	1,7	5501,8	9,1	5475,5	9,1
інші сільськогосподарські землі	-	-	1219,0	2,0	1215,8	2,0

Джерело: [1].

Таблиця 3. Характеристика екологічного стану землекористування в розрізі регіонів України

№ п/п	Регіон	Розораність с.-г. угідь, %	Коефіцієнт екологічної стабільності землекористування	Екологічна стабільність	Коефіцієнт антропогенної навантаженості
1	АР Крим	0,94	0,39	Стабільно нестійка	3,40
2	Вінницька	1,07	0,33	Стабільно нестійка	3,61
3	Волинська	0,86	0,59	Середньо стабільна	3,00
4	Дніпропетровська	1,12	0,28	Нестабільна	3,71
5	Донецька	1,04	0,29	Нестабільна	3,70
6	Житомирська	0,93	0,50	Середньо стабільна	3,03
7	Закарпатська	0,56	0,74	Стабільна	2,68
8	Запорізька	1,04	0,28	Нестабільна	3,71
9	Івано-Франківська	0,88	0,60	Середньо стабільна	2,91
10	Київська	1,00	0,47	Стабільно нестійка	3,33
11	Кіровоградська	1,14	0,29	Нестабільна	3,72
12	Луганська	0,84	0,36	Стабільно нестійка	3,40
13	Львівська	0,83	0,55	Середньо стабільна	3,15
14	Миколаївська	1,08	0,28	Нестабільна	3,70
15	Одеська	1,04	0,33	Нестабільна	3,60
16	Полтавська	10,8	0,35	Стабільно нестійка	3,56
17	Рівненська	0,89	0,59	Середньо стабільна	2,93
18	Сумська	0,94	0,40	Стабільно нестійка	3,40
19	Тернопільська	1,01	0,35	Стабільно нестійка	3,58
20	Харківська	0,99	0,34	Стабільно нестійка	3,57
21	Херсонська	1,11	0,34	Стабільно нестійка	3,48
22	Хмельницька	0,96	0,35	Стабільно нестійка	3,56
23	Черкаська	1,11	0,38	Стабільно нестійка	3,49
24	Чернівецька	0,86	0,54	Середньо стабільна	3,22
25	Чернігівська	0,87	0,47	Стабільно нестійка	3,24
	Україна	1,000	0,41	Стабільно нестійка	3,42

Джерело: [5].

сувалося рівнозначними заходами з відтворення родючості ґрунтів, посиленням процесів деградації ґрунтового покриву, що зумовлено техногенним забрудненням. Найбільшу небезпеку становить забруднення ґрунтів радіонуклідами, важкими металами, збудниками хвороб [3].

Надмірне розширення площі ріллі, у тому числі на схилах, призвело до порушення екологічно збалансованого співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів та водойм, що негативно позначилося на стійкості агроландшафтів і зумовило значне техногенне навантаження на екосферу [2].

За 20 років земельної реформи в Україні на 8,6 млн га скоротились площі сільськогосподарських

угідь, які використовувались у сільськогосподарському виробництві [2, с. 3]. Також до господарського використання залучено понад 60% території.

З початком реформування земельних відносин негативні процеси у землекористуванні України не тільки не сповільнилися, але й відомою мірою активізувалися, наблизилися до вкрай небезпечної межі ґрунтово-екологічного нещастя.

Ілюстрацією глибини й небезпеки таких деформацій є офіційні дані державного земельного кадастру станом на 01.01.2012 року. Згідно з цими даними, в Україні загальна площа так званих порушених земель (під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами та відповідними спорудами у 2012 році складає майже 152,3 тис. га) [5].

Не було проведено еколого-економічного обґрунтування перерозподілу земельно-територіальних ресурсів у країні на базі відповідних загальнодержавних і регіональних прогностичних розробок. Недосконала практика реформування поглибила екологічну незбалансованість земельного фонду, викликала зниження ефективності використання й охорони земель, здатності природного відновлення родючості ґрунтів.

Земельна реформа в Україні призвела до значних змін не тільки в земельних відносинах (організаційно-правових і організаційно-територіальних формах землекористування), а й у формах власності на землю.

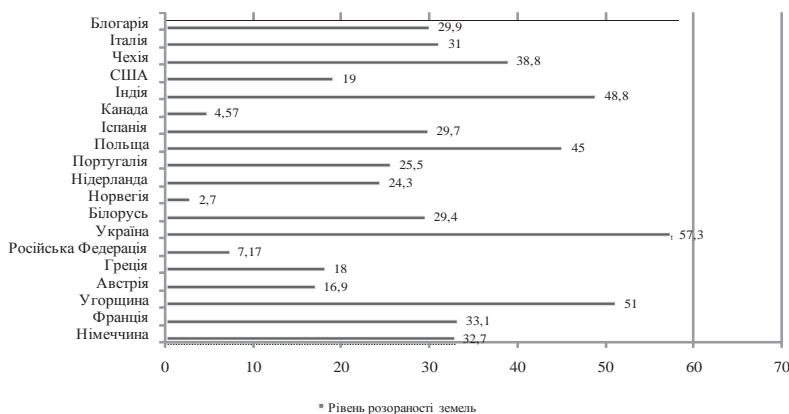

Рис. 1. Характеристика рівня розораності земель країн Європи станом на 01.01.2012р., %

Джерело: [5].

Формуючи ефективного сільськогосподарського землекористувача, держава втратила монопольне право власності на земельні ділянки. Якщо на початок 1990 р. весь земельний фонд України перебував у державній власності, то у 2010 р. частка державної власності складала 48,5 %, приватної — 51,4 %, колективної (згідно з державними актами) — 0,1 % (рис. 2).

Площа сільськогосподарських угідь приватної власності станом на 1 січня 2012 р. досягла 74,2 %, у тому числі ріллі — 83,6 % [5].

За час проведення земельної реформи, яка триває в Україні з 1990 року, відбулася демонополізація державної форми власності на землю. Об'єктом реформування стали землі майже 12 тисяч господарств, а 6,91 мільйонів селян набули права на земельну частку (пай). У той же час, суцільна парцеляція сільськогосподарських земель та їх розподіл серед колишніх працівників колективних сільськогосподарських підприємств не змогли стати основою для сталого соціально-економічного розвитку аграрної сфери та розвитку індивідуальних (сімейних) форм ведення сільського господарства, до того ж, спостерігається маса недоліків землекористування, на подолання яких адміністративними методами за радянських часів були втрачені десятки років (черезсмужжя, вкраплення, дрібноземелля тощо).

Слід зазначити, що дрібну земельну ділянку неможливо обробляти із застосуванням прогресивних агротехнологій, сучасних технічних засобів, тому парцеляція призводить до неощадливого та нераціонального використання земель через натуралізацію виробництва, зниження продуктивності угідь, спадкуванню.

Розвинені в аграрному відношенні держави вже з другої половини XIX ст. вживали землевпорядні заходи щодо зверстання (з'єднання) дрібних ділянок у великі, що принесло свої позитивні результати. Механізми запобігання подрібненню фермерських господарств існують у законодавстві більшості країн ЄС [9].

Загрозливий масштабів набуває екологічно необгрунтована практика використання орендованих земель (насамперед, шляхом вирощування на них соняшника протягом багатьох років поспіль), що призводить до повного виснаження земельних ділянок.

Оренда землі є економічно не вигідною власникам земельних часток. За даними Держкомзему України, зареєстровано 4571,9 тис. договорів оренди землі, з них

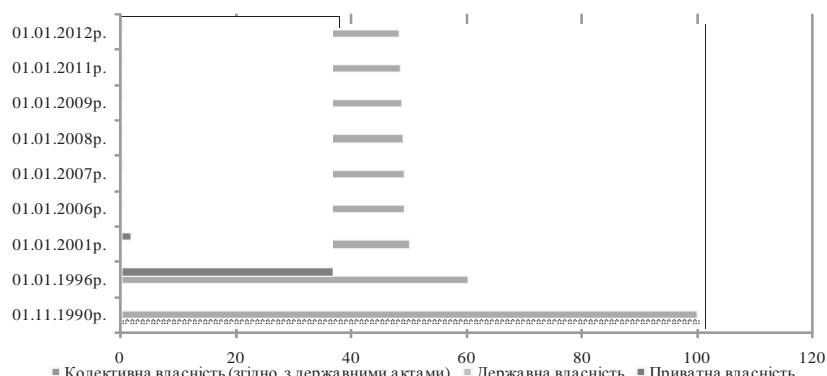

Рис. 2. Структура земельного фонду України за формами власності, %, 1990–2010 рр.

Джерело: [1; 4; 5].

на 1–5 років — 59,7 % а на строк 10 та більше років — лише 10,3 %. Середній розмір орендної плати становить 218,3 грн за га. У 2008 р. за оренду земель виплачено 3,8 млрд грн. Площа земель, переданих в оренду власниками земельних часток (паїв), становить 17,4 млн га, це 63 % від розпайованих земель. Середня нормативна грошова оцінка станом на 01.01.2009 р. складає 11284,1 грн за гектар ріллі, тобто орендар сплачує лише 1,9 % вартості землі, тоді як депозитні ставки по банківських вкладах становлять близько 20 %. Складність процедури надання в оренду земельних ділянок, проблемами зі стягненням орендної плати перешкоджають селянам отримати повну віддачу від своєї землі. Безальтернативність оренди обумовлює повну залежність орендодавців від орендарів, які часто безвідповідально використовують ґрунтовий покрив [2].

Здійснюючи ту чи іншу діяльність, людство впливає на екологію — залишає екологічний слід, який являє собою площу біологічно продуктивної території та акваторії, які необхідні країні, щоб виробляти споживані нею ресурси і поглинати нагромаджуватимуться нею відходи.

За даними Global Footprint Network, 2012, екологічний слід світу перевищив біологічні можливості планети в середині 1980-х років.

У відповідності з даними WWF Living Planet (Міжнародний фонд захисту природи "Жива Пла-

Таблиця 4. Екологічний слід споживання за елементами та біоемність по країнах за 2008 рік

Країна	Чисельність населення	гга/чол.									
	млн чол.	Екологічний слід споживання	оброблювані землі	пасовища	ліс	водойми	вуглець	забудовані землі	Загальний екологічний слід	Загальна біоемність	Дефіцит біоемності
Німеччина	82,5	8,26	1,25	0,21	0,61	0,13	2,7	0,19	4,57	1,95	2,62
США	305,0	8,0	1,08	0,14	1,03	0,10	5,57	0,07	7,19	3,86	3,33
Великобританія	61,5	4,89	0,85	0,27	0,61	0,13	2,87	0,15	4,71	1,34	3,37
Японія	126,5	4,73	0,57	0,07	0,27	0,62	3,13	0,06	4,17	0,59	3,58
Казахстан	15,7	4,54	1,05	0,18	0,16	0,02	3,07	0,06	4,44	3,48	0,96
Російська Федерація	143,2	4,41	0,98	0,10	0,53	0,13	2,72	0,03	4,4	6,62	2,22
Україна	46,0	2,9	0,74	0,01	0,17	0,15	1,77	0,05	3,19	2,23	0,96
Китай	1358,8	2,21	0,53	0,11	0,15	0,12	1,21	0,09	2,13	0,87	1,26
Індія	1190,9	0,91	0,39	0,00	0,12	0,02	0,33	0,05	0,87	0,48	0,39

Джерело: [11].

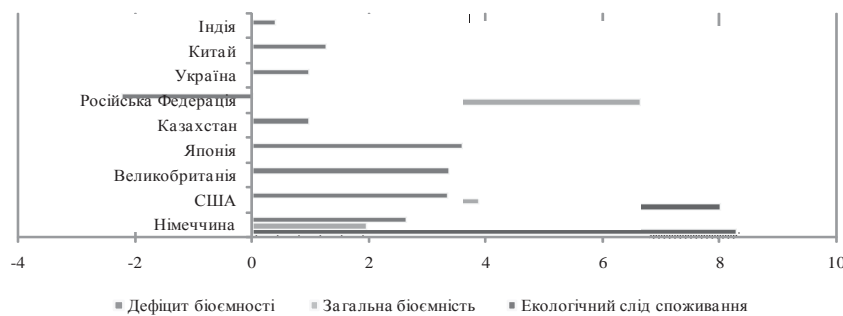

Рис. 3. Екологічний слід споживання і біоемність по країнах за 2008 рік

Джерело: [11].

нета") (2012), екологічний слід України становить 3,19 гга / чол. і в основному, складається з вуглецевого сліду. Загальна біоемність України становить 2,23 гга / чол. У рейтингу особистого екологічного сліду споживання Україна (за даними за 2007 рік) знаходиться на 58 місці 152 країн світу (табл. 4, рис. 3).

Екологічний слід споживання України становить 2,9 гга / чол. і практично відповідає нормі мінімального біотичного простору (2,63 гга / чол.). За розрахунками Living Planet Report 2012, Україна не має дефіциту біоемності, на відміну від Російської Федерації, але показник 0,96 є критичним для країни.

Також слід зазначити, що у нинішніх умовах зростання економіки, яке здійснюється за рахунок виснаження природного капіталу, розміри екологічного сліду збільшуються, у зв'язку з чим, виникає екологічний борг.

Поданий перелік еколого-економічних проблем є далеко не повним, але дає уявлення про негативні наслідки неефективного використання основного багатства — землі, тому особливо актуально стоїть питання збереження і оновлення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і придбаних якостей землі.

ВИСНОВКИ

Таким чином, виходячи із засад соціально-економічної політики держави для подолання кризового стану у сфері використання та охорони земель, зокрема земель сільськогосподарського призначення, необхідно вжити превентивних заходів:

- забезпечити перерозподіл земельного фонду між галузями економіки, виходячи з придатності земель для використання у складі різних за цільовим призначенням категорій земель;
- оптимізувати структуру земельних угідь;
- здійснити консервацію деградованих, малопродуктивних земель;
- збільшити площі земель з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження ландшафтного і біологічного різноманіття;
- забезпечити збереження природних ландшафтів на землях промисловості, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення;
- розробити моделі сталого землекористування;

— призупинити ґрунтово-деградаційні процеси, зокрема зниження вмісту гумусу, і досягти його бездефіцитного балансу;

— збагатити ґрунти поживними речовинами та нормалізувати їх баланс.

Здійснення комплексу організаційних, правових, еколого-економічних та інших заходів дасть змогу зупинити процеси деградації ґрунтового покриву, створити стійку систему дорощування біоресурсного потенціалу земель та підвищить економічну ефективність їх використання.

Література:

1. Державне агентство земельних ресурсів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dazru.gov.ua/terra/control/uk/publish/category?cat_id=97786
 2. Державна програма розвитку земельних відносин в Україні на 2006—2015 роки (проект) // Землеустрій і кадастр. — 2006. — № 1. — С. 100—128.
 3. Євсюков Т.О. Складання проектів землеустрою що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zsu.org.ua/index.php/taras-evsyukov/128-2011-05-20-14-26-33>
 4. Моя земля. Земельно-правовий і аналітичний ресурс [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://myland.org.ua/index.php?id=-2217&lang=uk&razd=>
 5. Міністерство екології та природних ресурсів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/category/74>.
 6. Постанова Верховної Ради України від 22.09.2005 № 2897-IV "Про Рекомендації парламентських слухань "Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні" // Відомості Верховної Ради України від 02.12.2005. — 2005. — № 48. — С. 256. — Ст. 494.
 7. Розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. — К.: НІСД, 2011. — С. 3.
 8. Сірко А.В., Найдич Н.М. Ринок землі та роль держави: історія і сьогодення // Актуальні проблеми економіки: науковий економічний журнал / Нац. акад. управління. — Київ, 2011. — № 4. — С. 62—69.
 9. Третяк А.М. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні: навч. посіб. — К.: Аграрна наука, 2002. — С. 130.
 10. Central Intelligence Agency (CIA) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2147.html>
 11. Living Planet Report 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://steadystate.org>
- Стаття надійшла до редакції 05.04.2013 р.*